

BRONZ ÇAĞINDAN ERKEN ORTA ÇAĞA ORTA ASYA TAPINAKLARI

İBRAHİM ÇEŞMELİ

*Doç. Dr. İstanbul Üniversitesi
Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü
Türk Sanatı Tarihi Anabilim Dalı
ibrahimces@gmail.com*

ÖZET

Hazar Denizi'nden Issık Göl'e, Aral Gölü'nden Hindikuş Dağları'na uzanan Orta Asya, İslamiyet öncesinde farklı inançların kesiştiği kültürel yapısı çeşitlilik gösteren bir coğrafyaydı. Başta Zerdüştlük olmak üzere Hellen, Budizm, Hinduizm, Hristiyanlık, Maniheizm ve Şamanizm gibi inançların görüldüğü Orta Asya'da farklı inançlara ait tapınaklar inşa edilmiştir. Bronz Devrinden Erken Orta Çağ Orta Asya'daki tapınaklar farklı ritüel gereksinimler, yerel ve yabancı mimari gelenekler sebebiyle plan açısından değişik tipolojik özellikler göstermişlerdir.

Anahtar Kelimeler: Orta Asya, Tapınak, Arkeoloji, Zerdüştlük, Budizm.

TEMPLES OF CENTRAL ASIA FROM THE BRONZE AGE TO THE EARLY MIDDLE AGES

ABSTRACT

Central Asia, extending from the Caspian Sea to the Issyk Lake and from the Aral Lake to the Hindu Kush Mountains, was a geographical region that indicates the diversity of cultural structure at the intersection of different religions before Islam. Temples belonged to different religions, were constructed in Central Asia that was seen religions such as Zoroastrianism, Hellene, Buddhism, Hinduism, Christianity, Manichaeism and Shamanism. Because of different ritual requirements, local and foreign architectural traditions, the temples of Central Asia displayed different typological features from the Bronze Age to the Early Middle Ages.

Keywords: Central Asia, Temple, Archaeology, Zoroastrianism, Buddhism.

Tarihi kaynaklardan ve arkeolojik verilerden anlaşıldığı üzere İslamiyet öncesinde Orta Asya'da farklı inançların yaşadığı anlaşılmaktadır. Orta Asya'nın yerel inançları yanında İran, Mezopotamya, Hindistan, Anadolu ve Yunanistan gibi coğrafyalardan gelen inançlar da etkili olmuş kimi zaman yerel inançlarla kaynaşmıştır. İran'la birlikte Orta Asya'da köklü bir geçmişi olan ateş kültü ve bu kültürün sonrasında merkezini oluşturacağı Zerdüştlük, İslamiyet öncesi boyunca bölgenin etkin inanç sistemlerinden biri olmuştur. Batıdan gelen Hellenizmle beraber yeni bir kültürle tanışan bölgede, Hellen inancı uzunca bir süre yaşadı. Bir süre sonra Hindistan'la siyasi ve kültürel bağlılığa giren Orta Asya'da, güneyden gelen Budizm ve Hinduizm inançları benimsendi. Batıdan gelen ikinci bir dalga da Hristiyanlıktı. Özellikle İslamiyet'ten önce Orta Asya'da Süryani Hristiyanlığı etkili oldu. Bu inançların dışında, bazı ilahlara bağlı kültürler de bölgedeki halk üzerinde etkili olmuş, Mithra, Anahita, Nana, Şiva (=Vayu 'Veşparkar') ve Zurvan (=Brahma) gibi ilahların öne çıktığı son derece etkili kültürler Orta Asya'da hayat bulmuştur. Özellikle yerleşik kültürler üzerinde etkisi olan bu inançların dışında göçebeler üzerinde ise Şamanizm inancının derin etkileri olmuştur.

Arkeolojik verilerden Orta Asya'da ilk tapınaklar, Bronz Çağı'nda 2. binden kalmıştır. Bu tapınakların kalıntıları, Margiana (Güney Türkmenistan) ve Kuzey Baktriana (Güney Özbekistan) bölgelerinden günümüze ulaşmıştır. M.Ö. 2. binde Orta Asya'da Hint-İranlı toplulukların hakimiyeti görüldü. Bu toplulukların bir kısmı göçebe iken bir kısmı da yerleşik hayata geçmişti. Bu dönem de Orta Asya'da özellikle ateş ve haoma-saoma (kutsal bitki, içki ve ilah) kültü ön plana çıktı. Bu kültürler sonrasında, muhtemelen M.Ö. 1000 civarında ortaya çıkmış olan Zerdüştlük inancının (Boyce 1975: 3) bir parçası haline geldi.

Gonur Tepe (M.Ö. 2. binin ilk yarısı) (Fig. 1.1), Togolok 1 (M.Ö. 2. binin ortası) (Fig. 1.2) ve Togolok 21 (M.Ö. 2. binin ikinci yarısı) (Fig. 1.3) isimli Margiana'da M.Ö. 2. binden kalmış olan bu tapınakların (Sarianidi 1994: 388-397) mimari anlayışları birbirlerine yakınlık gösterirdi. Genel hatlarıyla, bir yerleşimin içinde bir tepede üzerine kurulmuş olan dörtgen planlı tapınakların merkezine doğru, dört bir yandan açıklığı olan dörtgen planlı bir avlu bulunurdu. Avlunun etrafını da ritüel amaçlı koridorlar çevirmekteydi. Çevre koridorlu avlu mekanı, ateş ayinleri için kullanılırdı ve kutsal sayılan küller burada korunurdu. İkincil mekanlar, bu avlunun çevresinde yer alırdı. Bu mekanlar arasında, duvarları ve tabanları alçıyla kaplı özel mekanlar, ateş ayinlerinde kullanılan hoama (soama) içkisinin yapıldığı ve bu içkinin hazırlanmasında kullanılan bitkilerin (ephedra, kenevir...) saklandığı mekanlar ile ateş altınlarının yer aldığı mekanlar bulunurdu. Genellikle tapınaklar, dört ana yöne bakardı ve girişleri de kuzey yönünde yer alırdı. Tapınaklar, genellikle dairesel kulelerle tahkim edilmiş güçlü duvarlarla çevrilmişti.

M.Ö. 2. binin ikinci yarısında, Baktriana bölgesinde de ateş kültü ile ilgili tapınaklar bulunurdu. Genel mimari anlayış açısından, Margiana tapınakları ile paralellikleri bulunsa da, Baktriana tapınakları mimari kompozisyon açısından farklı özelliklere sahipti. Kuzey Baktriana bölgesinde M.Ö. 2. binin ikinci yarısından kalmış

olan Car Kutan Tapınağı (Güney Özbekistan) (Fig. 1.4), yerleşimin içinde yüksek bir tepeye kurulmuştu (Askarov-Shirinov 1994). Kalın duvarlarla çevrilmiş tapınak dörtgen planlıydı ve dört ana yöne göre konumlanmıştı. Girişi güney yönündeydi. Tapınağın merkezini, büyükçe dikdörtgen planlı bir avlu oluştururdu ve çeşitli fonksiyona sahip mekanlar bu avlu etrafında yer alırdı. Avlunun ortasına doğru yer alan ana ateş altarı, dört ayaklı ve üzeri örtülü, dört bir yandan açıklığı olan çar-tak tipi mekanın ortasında yer alırdı. Bu mekanın doğusunda ve yanında, kutsal küllerin korunduğu eyvanlı bir mekan ile bu mekanın iki yanında, birer adet ikincil mekan bulunuyordu. Eyvanlı mekanının arkasında da, yine ateş altalarının olduğu dikdörtgen planlı daha ufak bir avlu ile bu avlunun etrafında çeşitli mekanlar bulunurdu.

Bronz Çağı'ndan sonra M.Ö. 1. binin ilk yarısında Demir Çağı'nda da ateş tapınaklarının inşasına devam edilmişti. Özbekistan'ın kuzeybatısında Karakalpakistan'da Harezm bölgesinde Taş Kirman Tepe Tapınak Kompleksi, muhtemelen M.Ö. 7-6. yüzyılda inşa edilmiş ve Zerdüştlükle bağlantılı ateş tapınağı fonksiyonu göstermişti (Helms vd. 2001: 134-136, fig. 18) .

M.Ö. 1. binin ortalarına doğru, Orta Asya Perslerin satraplığı haline gelmiş ve M.Ö. 6-4 yüzyıllar arasında Perslerin hakimiyeti altında kalmıştır. Persler arasında, muhtemelen M.Ö. 2. binin sonları, 1. binin başlarında ortaya çıkmış olan Zerdüştlük inancı hakimdi. Arkeolojik veriler Persler döneminde, İran'da olduğu gibi Orta Asya'da da ateş tapınaklarının inşa edildiğini göstermektedir. Özbekistan'ın güneyinde Kaşkaderya Bölgesi'nden Sangyr Tepe Tapınağı Persler döneminden kalmıştır (Grenet 2010: 268, fig. 2).

Antik Çağ'a geldiğimizde, Orta Asya'da farklı inançlara ait tapınakların inşa edildiğini arkeolojik verilerden anlıyoruz. Antik Çağ boyunca Orta Asya'da Zerdüştlüğün yanısıra Hellen, Budizm, Hinduizm ve Hristiyanlık gibi inançlar görüldü. Bu inançların dışında, halk üzerinde yerel inançlar da son derece etkindi. Pers İmparatorluğu'nu yıkan Makedonyalı Büyük İskender'den sonra M.Ö. 4-3. yüzyılda, Orta Asya'nın hakimiyeti Seleukoslar'ın eline geçmişti. Orta Asya'da Büyük İskender'le başlayan Seleukoslar'la gelişen Hellenistik kültür, M.Ö. 3-2. yüzyılda Baktriana'da Baktria (Belh) merkezli Yunan-Baktria Devleti'yle devam etmişti. Bölgede Seleukoslar'ın hakimiyetine son veren İran kökenli Partlar, İranla birlikte Orta Asya'nın Partia ve Margiana bölgelerinde, M.Ö. 3-M.S. 3. yüzyıllar arasında egemenlik kurdu. Bu dönemde yani Erken Antik Çağ'da, Zerdüştlük inancıyla bağlantılı ateş tapınakları yanında, Hellen inancıyla bağlantılı tapınaklar da inşa edildi.

M.Ö. 2. yüzyılın ortasında Orta Asya'da, doğudan gelen göçebe Yüe-çiler ile Kang-çüleri görüyoruz. Sonrasında Yunan-Baktria Devleti'ni yıkan Yüe-çiler, Orta Asya'dan Hindistan'a uzanan Kuşan imparatorluğunu kurarak, M.S. 1-3 yüzyıllar arasında Orta Asya'da özellikle Baktriana ve Sogdiana'da hakimiyet kurdular. Bu arada Sasaniler, Partları yıkarak M.S. 3-7. yüzyıllarda, başta İran olmak üzere Orta

Asya'nın Partia ve Margiana bölgelerinde hakimiyet gösterdiler. Geç Antik Çağ Orta Asya'sında Kuşanlıların etkisiyle 1. yüzyıldan itibaren Hindistan üzerinden Orta Asya'ya Budizm ve Hinduizm yayılmaya başlamış ve bu yeni inançları temsil eden tapınaklar inşa edildi (Çeşmeli 2010). Geç Antik Çağ'da Partlar, Sasaniler ve Kuşanlılar zamanında Zerdüştlük etkisiyle ateş tapınakları yaşamaya devam etti.

Bölgede Antik Çağ boyunca ağırlıkta olarak, Bronz Çağı'ndan beri gördüğümüz fakat daha farklı mimari şemada, merkezi planlı tapınaklar inşa edildi. Seleukoslar dönemi Taht-ı Sangin Oxus Tapınağı (M.Ö. 4-3. yüzyıl/ Kuzey Baktriana/ Güney Tacikistan), (Litvinskii-Pichikian 1994: 48-58) (Fig. 2.5), Partlar dönemi Mansur Tepe Kuzey ile Kuzeybatı Tapınakları (M.Ö. 2. yüzyıl/ Parthia/ Güney Türkmenistan) (Koşelenko-Lapşin-Novikov 2000: 86-88) (Fig. 2.7-8) ve Kuşanlılar dönemi Surh Kotal Tapınağı (M.S. 2. yüzyıl/ Güney Baktriana/ Kuzey Afganistan) (Schippmann 1971: 494, 496) (Fig. 2.9) ile Kurgan Tepe Tapınağı (M. S. 3-4. yüzyıl/ Sogdiana/ Özbekistan) (Pugaçenkova 1987: 47-55) (Fig.2.10) ateş tapınağı fonksiyonu gösterdi. Kuşanlılar döneminden Kuzey Baktriana bölgesi Dalverzintepe şehir dışı tapınağı (M.S. 1. Yüzyıl/ Güney Özbekistan) (Pugaçenkova-Rtveladze 1978: 90-97, fig. 60) (Fig. 3.11), Kara Tepe tapınakları (M.S. 2. yüzyıl/ Tirmiz/ Güney Özbekistan) (Staviskiy 1984: 95-135, fig. 2; Staviskiy 1987: 47- 51, fig. 1) (Fig. 3.12), Airtam Tapınağı (M.S. 2. yüzyıl /Güney Özbekistan), (Pugaçenkova 1991/1992: 27-33, fig. 2) (Fig. 3.13), Uştur Mullo Tapınağı (3-4. Yüzyıl/ Güney Tacikistan) (Zeymal 1986: 186-202, fig. 2) (Fig. 3.14) Budizm'le ilişkilidir. Yunan-Baktrianlar döneminde Dioskur'lara (Fig. 2.6), Kuşanlılar zamanında ise Şiva'ya (Fig. 3.15) adanmış ve büyütülmüş olan Dilbercin Tapınağı (M.Ö. 2. yüzyıl / M. S 3-4. yüzyıl/ Güney Baktriana/ Kuzey Afganistan) (Kruglikova 1974: 16-48; Kruglikova 1986) önce Hellen sonra Hinduizm inancıyla bağlantılı gözükmektedir. Yukarı da bahsettiğimiz Taht-ı Sangin Oxus Tapınağı ise sinkretik özellikte olup bir Yunan ilahı olan Marsyas'la bütünleşmiş yerel bir ilah olan Oxus Nehri (Amu Derya) ilahına adanmış bir ateş tapınağı idi.

Bir yerleşimde bulunan bu tapınakların bazıları temenos duvarları içinde yer alırdı ve dıştan dörtgen planlıydı. Merkezi iç düzene sahip tapınakların ortalarında kutsal sayılan ateş altarının (Zerdüştlük inancında), heykelin (Helen ve Budist inançlarında) veya stüpanın (Budist inancında) bulunduğu dörtgen planlı naos (cella) kısmı yer alırdı. Naos kısmı ritüel amaçlı koridorlar ile çevriliydi. Koridorlar bazen üç taraftan bazen de dört taraftan merkezi naos kısmını çevirmekteydi. Merkezi naos kısmı, kimi zaman dört ayaklı olabiliyordu. Bazen naosun önünde ayaklı ve ayaksız pronaos veya portik bulunurdu. Bunların önlerinde de avlu yer alırdı. Tapınakların bazıları teraslar şeklinde bir yamacın üzerine kuruluyordu veya basamaklar halinde yükseltilmiş oluyordu.

Antik Çağ'da ağırlıkta olarak görülen merkezi planlı düzenin dışında, bir de iki bölümlü düzene sahip tapınaklar bulunurdu. Güney Baktriana'da (Kuzey Afganistan) bir Hellen yerleşmesi olan Ay Hanım'da günümüze temel kalıntıları ulaşmış olan şehir içi (muhtemelen Zeus-Mithra'ya adanmış) (Fig. 4.16) ve şehir dışı

(muhtemelen yerel bir kült için) (Fig. 4.17) iki tapınak iç düzenlemeleri açısından iki bölümlü mimari şemaya sahipti (Bernard 1971: 414-431; Bernard 1976: 303-307). Dıştan dörtgen planlı olan yapılara, dikdörtgen planlı pronaos kısmından girilirdi. Buradan da yanlarında birer mekan olan ana naos bölümüne geçilirdi. Hellenistik dönemden kalmış bu tapınaklar, zeminden basamaklarla yükseltilmiş ve cepheler nişlerle hareketlendirilmiştir. Güney Sogdiana'da Yerkurgan'da (Güney Özbekistan/Kaşkaderya) Kuşanlılardan M.S. 3-4. yüzyıldan kalmış olan ateş tapınağı da (Suleymanov 2000: 88-112) Ay Hanım'daki tapınakların mimari anlayışıyla benzerlik göstermekteydi (Fig. 4.19). Tapınak, dikdörtgen planlı çok ayaklı pronaos kısmından sonra gelen, iki ayaklı dikdörtgen planlı naos bölümünden meydana gelmişti.

Geç Antik Çağ'da Kuzey Baktriana bölgesinde, koridor şeklinde uzunlamasına tapınaklar da yapıldı. Budist Kara Tepe C kompleksi içinde yer alan 1 ve 3 nolu mağara tapınakları (M.S. 2. yüzyıl /Güney Özbekistan) (Staviskiy 1984: 95-135, fig. 2; Staviskiy 1987: 47- 51, fig. 1) (Fig. 3.12) ile Zar Tepe yerleşiminde yer alan Budist tapınağı (M.S. 3-4. yüzyıl /Güney Özbekistan) (Pilipko 1976: 59-68, fig.1) (Fig.4.19) koridor şeklinde mekanlara sahipti.

Erken Orta Çağ'a (5-8.yüzyıl) geldiğimizde ise, Margiana'da Sasanilerin hakimiyeti M.S. 7. yüzyılın ortalarına Arapların gelmesine kadar devam etti. Göçebe kökenli Kidaritlerin M.S. 4-5. yüzyıldaki Baktriana ve Sogdiana'daki hakimiyetleri doğudan gelen yine göçebe Eftalitlerle son bulmuş ve bu topluluk M.S. 5-6. yüzyıllarda Margiana'ya kadar olan Orta Asya topraklarında hakimiyet kurmuştur. M.S. 6. yüzyılda Göktürklerin gelmesiyle Orta Asya'daki Eftalit egemenliği son bulmuş ve sonrasında Göktürkler, Orta Asya'daki hakimiyetini 8. yüzyılda Arapların gelmesiyle yitirmiştir. Araplarla birlikte İslamiyet'in gelmesiyle, Orta Asya tarihinde yeni bir kültürel sayfa açılmıştır.

Erken Orta Çağ'da, Orta Asya'da tapınakların yanı sıra kiliseler de inşa edilmiştir. Bu dönem de Orta Asya'da başta Zerdüştlük olmak üzere Budizm, Hinduizm ve Hristiyanlık inançları gelişerek yaşamaya devam etmiştir.

Erken Orta Çağ tapınaklarındaki mimari şemalarında ağırlıkta olarak, Antik Çağ tapınaklarında gördüğümüz merkezi planlı mimari anlayış devam etmiştir. Margiana'da (Güney Türkmenistan) Gavur Kale Tapınağı (4-6. Yüzyıl) (Pugaçenkova-Usmanova 1995: 51-65, fig.4) (Fig.5. 20), Kuzey Baktriana'da Kalai Kafirnigan Tapınağı (5-8. Yüzyıllar/Tacikistan) (Litvinskij 1981: 49-55, fig. 15-16) (Fig. 5.21), Kafir Kale Tapınağı (6-7.yüzyıl/Güney Tacikistan) (Litvinskiy-Solovev 1985: 22, 145, fig. 7, 9-10, 24) (Fig. 5.22), Kış Tepe Tapınağı (6-7. Yüzyıl/ Güney Tacikistan), (Mullokandov 1990: 12-20) (Fig.5.23), Fergana'da Kuva Tapınağı (7. Yüzyıl/ Doğu Özbekistan) (Bulatov 1972: 51-59, 2-3, 14-16) (Fig. 5.24), Semireçe'de Akbeşim (Kuzey Kırgızistan) birinci (7-8. Yüzyıl) (Fig. 5.25) ve ikinci (6-7. Yüzyıl) (Fig.5.26) tapınaklar, Krasnaya Reçka (Kuzey Kırgızistan) şehir dışı tapınağı (7-8. Yüzyıl) (Fig. 5.27) ile şehir içi tapınağı (8-9. Yüzyıl) (Fig. 5.28) (Goryaçeva-

Peregudova 1996: 168-170, 172-183, fig. 1-2, 5, 14a) Budizm inancı ile ilgili tapınaklardır. Sogdiana'da Pencikend (Kuzey Tacikistan) I. ve II. Tapınaklar (5-6. Yüzyıl) (Belenitskiy 1973) ise Zerdüş inancıyla bağlantılı ateş tapınaklarıdır (Fig. 5. 29).

Erken Orta Çağ'dan bahsettiğimiz bu tapınaklar, genel hatlarıyla merkezi planlıydı. Bu dönemde bazı tapınaklar temenos duvarları, dinsel kompleks veya manastır içinde yer alırdı. Dıştan dörtgen planlı olan tapınakların önlerinde avlu bulunurdu. Tapınağın merkezinde, kutsal sayılan heykelin, stupanın veya ateşin bulunduğu dörtgen planlı naos mekanı yer alırdı. Naos mekanları kimi zaman dört ayaklı olabiliyordu. Naos mekanı ritüel amaçlı üç veya dört yönden koridorlar ile çevriliydi. Naos mekanı ağırlıkta olarak kare planlı olmasına karşın bazen de dikdörtgen planlı olabiliyordu. Bu naos mekanının önünde bazen pronaos, vestibül veya portik kısmı yer alırdı. Erken Antik Çağ'dan itibaren Baktriana ve Margiana'da izlenen merkezi planlı çevre koridorlu ateş tapınağı modeli Erken Orta Çağ ateş tapınaklarında sürdürülmüştür. Yine Geç Antik Çağ'da Baktriana'daki erken Budist tapınaklarında görülen merkezi planlı çevre koridorlu şema, daha sonra Orta Çağ'da Orta Asya'nın diğer bölgelerinde ve Sinkiang'da (Doğu Türkistan/ Çin) yapılan Budist tapınakları (Grünwedel 1912: 218, 220, 224, 322: 483, 489, 494, 642; Oldenburg 1914: 38, 41-42,45 fig.40-43) üzerinde de etkili olmuş gözükmektedir.

Hristiyanlık, Orta Asya'da 2. yüzyılda görülmeye başlamıştır. Önceleri Baktriana ve Margiana bölgesinde görülen Hristiyanlık, sonrasında bütün Orta Asya'ya yayıldı (Çeşmeli 2012). İslamiyet öncesinde yapılmış olan kiliselerden günümüze fazla örnek kalmamıştır. Günümüze temel kalıntıları ulaşmış olan kiliselerin mimari kompozisyonları, diğer İslam öncesi inançların tapınaklarının mimari kompozisyonlarından farklıdır. Bu da muhtemelen Hristiyanlık mimari geleneğinin ve ritüellerinin diğer inançlara göre daha farklı olmasından kaynaklanmaktadır. Kilise kalıntılarında anlaşıldığı kadarıyla Erken Orta Çağ'da iki tip kilise bulunmaktaydı. Bunlardan ilki erken Hristiyan mimarisinde yaygın olarak görülen bazilikal planlı tip, ikincisi ise Orta Çağ Hristiyan mimarisinde yoğun olarak gördüğümüz kapalı haç planlı tiptir. Margiana'da (Güney Türkmenistan) Merv yakınlarında bulunan Haroba Koşuk kilisesi (5-6. yüzyıl) (Herrman vd. 2002: 129), muhtemelen üzeri tonozlu tek nefli bazilikal planlı bir kiliseydi. Kilisenin apsisi kuzeydoğu yönünde olup muhtemelen girişler yan cephelerdeki kemerli açıklıklardan sağlanıyordu. Semireçe bölgesinde Ak Beşim şehrinin (Kuzey Kırgızistan) dışındaki kilise (8. yüzyıl) (Goryaçeva-Peregudova 1994: 86, fig. 18), dıştan dikdörtgen planlı olup doğu yönünde kapalı haç planlı ana kilise yapısı yer alırken, kilisenin batı yönünde avlusu bulunuyordu.

Orta Asya'da Bronz Çağı'ndan ilk bilinen ateş tapınakları, dıştan kale görünümü olup geniş bir alana yayılırdı. Tapınaklar güçlü, yüksek duvarlarla ve kulelerle tahkim edilmişlerdi. Tapınakların iç düzenlemesi simetrik ve aksiyal bir düzen de olmamasına karşın, merkeze doğru alınmış avlu bölümü, ateş ayinlerinin yapıldığı tapınağın en kutsal alanıydı. Bu tapınaklarda en karakteristik özelliklerden

biri, merkeze çekilmiş avlu bölümünün dört bir yandan koridorlarla çevrilmiş olmasıdır. Bu uygulama daha sonra Antik Çağ ve Erken Orta Çağ tapınaklarında, merkezi naos mekanlarının çevre düzenlemesinde görülecektir. Bu dönemde avlu mekanında görülen ve ortasında ateş altarının bulunduğu dört ayaklı düzen, sonraki yüzyıllarda ortaya çıkan tapınakların merkezi naos mekanlarına uygulanacaktır. Yine bu dönem de görülen eyvan düzeninin daha geç devir tapınaklarının özellikle pronaos ve nadiren de olsa naos mekanlarında karşımıza çıkmaktadır.

Antik Çağ'a gelindiğinde, tapınakların daha simetrik ve aksiyal düzende oldukları anlaşılmaktadır. Genellikle bir temenos duvarı içinde yer alan tapınakların önlerinde avluları bulunurdu. Bu dönemde başlıca üç tip tapınak mimarisi ile karşılaşırız. Birinci tip merkezi, ikinci tip iki bölümlü ve üçüncü tip koridorludur.

Birinci tip, Antik Çağ Orta Asya tapınak mimarisi için en belirgin olanıdır. Bu tipte merkezi naos mekanı, üç yada dört yönden koridor ile çevriliydi. Bazen bu mekanların içinde dört ayak düzenlemesi oluyordu. Naos mekanları direk avluya açılabilirdi gibi bazen de önlerinde vestibül, eyvan biçimli pronaos veya portik bulunuyordu. Antik Çağ'da benzeri merkezi planlı tapınakları İran, Afganistan, Gandara (Kuzey Pakistan), Suriye ve Mezopotamya'da (Irak) Persler, Seleukoslar, Partlar, Nabatiler ve Hint-Yunan dönemlerinde görüyoruz (Çeşmeli 2007). Bu tip dört ayaklı, merkezi planlı ve çevre koridorlu tapınakları, Antik Çağ öncesi 1. binin ortalarına doğru, Persler dönemi İran ateş tapınaklarında (Schippmann 1971: 496-497) görüyoruz. İran'daki bu ateş tapınakları, Orta Asya'daki merkezi planlı tapınakların öncüsü gibi durmaktadır. Tapınaklarda görülen naos-pronaos ile portik ve peristil düzeni bize Yunan mimarisini hatırlatmasına karşın tapınaklardaki merkezi planlı ve çevre koridorlu mimari anlayış Orta Asya ve Orta Doğu özelliğindedir. Genel hatlarıyla İran ve Orta Doğu tapınak mimarisi geleneğinde olan Orta Asya tapınaklarının çekirdeğini oluşturan naos-pronaos mekan düzeni, kökeni megaronlara dayanan Yunan tapınak mimarisi etkisinde yapılmış gözükmektedir. Antik Çağ'da Orta Asya'daki tapınakların mimari elemanlarında ve süslemelerinde Hellenistik, Yunan-Budist ve Hindu etkilerini rahatlıkla söyleyebiliriz. Her ne kadar Orta Asya'daki Antik Çağ dört ayaklı, merkezi planlı ve çevre koridorlu tapınak mimarisi İran'daki ateş tapınaklarının devamcısı gibi dursa da köken olarak Orta Asya'daki Margiana-Baktriana Bronz Çağı tapınaklarını gösterebiliriz. Merkezi avlu ve çevre koridorlu düzeni Margiana ve Baktriana'da gerek dinsel mimari de gerekse sivil mimari de Bronz devrinden itibaren görülmesine karşın merkezi kapalı mekan ve çevre koridorlu şemayı Antik Çağ'dan itibaren dinsel mimariyle birlikte sivil mimaride de görüyoruz. Aksiyal simetrik düzendeki merkezi planlı ve çevre koridorlu tapınak mimarisini Erken Orta Çağ'da yapılmış Budist ve Zerdüştapınaklarında da uygulandığını görüyoruz. Bu tapınaklar bazen tek başına yer aldığı gibi bazen de bir kompleks veya manastır içinde değerlendirilmiştir. Bu dönemde tapınakların içi Budizm, Hinduizm ve Zerdüştlük konulu heykeller, kabartmalar ve duvar resimleri ile süslenmiştir.

Orta Asya'da Antik Çağ'da Baktriana ve Sogdiana'da gördüğümüz ve bölgeye yabancı bir mimari anlayış olan iki bölümlü tapınak modelinin kökeni, muhtemelen Yeni Babil Krallığı döneminde M.Ö. 1. binin ilk yarısında, eski Mezopotamya'da yapılmış olan tapınaklarda (Downey 1998: 21-151) yatıyor. Bu tip tapınaklar sonrasında Seleukoslar zamanında, yine eski Mezopotamya'da yapılmış tapınaklarda da karşımıza çıkıyor. Yine benzer tapınak modelini Hint-Yunan dönemi M.Ö. 1. yüzyıl civarında Gandhara tapınaklarında da görüyoruz (Rapin 1995: 285).

Orta Asya'da koridorlu tip diyebileceğimiz, uzunlamasına mekana sahip üçüncü tip tapınaklar (Kara Tepe ve Zar Tepe Budist tapınakları), Orta Asya'da sadece Geç Antik Çağ Kuzey Baktriana bölgesi, Budist mimarisinde gözükmektedir. Muhtemelen, uzunlamasına mekana sahip eski Hindistan mağara tapınak mimarisine (Coomaraswamy, 1965: 28-29) dayanan, Antik Çağ'dan kalmış olan Kara Tepe C kompleksindeki koridorlu tipteki mağara tapınaklarının benzerlerini, daha sonra Orta Çağ'da Orta Asya'daki Hristiyan mimarisinde (Hmelnskiy 2000: 250-254, fig. 270) ve Sinkiang'daki (Doğu Türkistan/Çin) Budist mimarisinde (Grünwedel 1912: 224, fig. 494) görmekteyiz. Orta Asya'da Budist mimarisinde gördüğümüz mağara tapınak uygulaması (Kara Tepe A, B, C, D kompleksleri), muhtemelen Hindistan'da M.Ö. 3. yüzyılda (Coomaraswamy, 1965; 18-19, 28-29) yapımına başlamış olan, mağara tapınak geleneğine dayanmaktadır.

Yukarı da bahsettiğimiz tapınakların dışında manastır fonksiyonu ile öne çıkan Budist yapıları da bulunuyordu. Kuzey Baktriana'da bulunan Fayaz Tepe (M.S. 1. yüzyıl), Dalverzin Tepe (DT-25 / M.S. 2. Yüzyıl) ve Adzina Tepe (7-8. Yüzyıl) gibi Budist manastırları (Çeşmeli 2010: 76-80) genel hatlarıyla Eski Hindistan mimari geleneğini (Fergusson 1910: 170-175) takip etmekte olup merkezi avlu etrafında düzenlemiş çeşitli fonksiyonları olan mekanlardan oluşmuştur.

KAYNAKLAR

- ASKAROV, A., SHIRINOV, T, 1994, "The 'Palace', Temple and Necropolis of Jarkutan", *Bulletin of the Asia Institute*, 8: 13-26
- BELENİTSKIY, A. M. 1973, *Monumentalnoe İskusstvo Pendjikenta*, Moskova.
- BERNARD, P., 1971, "La Campagne de Fouilles de 1970 à Ai Khanoum (Afghanistan), par", *Competus Rendus de l'Academie des Inscriptions et Belles-Letters*, Paris.
- BERNARD, P., 1976, "Campagne de Fouilles de 1975 à Ai Khanoum (Afghanistan), par" *Competus Rendus de l'Academie des Inscriptions et Belles-Letters*, Paris.
- BOYCE, M., 1975, *A History of Zoroastrianism 1*, E.J. Brill, Leiden-Köln.
- BULATOV, V. A., 1972, *Drevnyaya Kuva*, Taşkent.
- COOMARASWAMY, A. K., 1965, *History of Indian and Indonesian Art*, New York.
- ÇEŞMELİ, İ., 2007, "Antik Çağ Orta Asya Tapınaklarında Tipoloji", *Arkeoloji ve Sanat*, 126: 93-98
- ÇEŞMELİ, İ., 2010, "Budist Mimarisinin Orta Asya'daki Gelişimi ", *Mimarlık ve Dekorasyon*, 196: 76-84.
- ÇEŞMELİ, İ., 2012, "Moğollar Öncesi Orta Asya'da Süryani Hıristiyanlığı", *Arkeoloji ve Sanat*, 140: 195-206.
- DOWNEY, S. B., 1988, *Mesopotamian Religious Architecture: Alexander through the Partians*. Princeton-New Jersey.
- FERGUSSON, J., 1910, *History of Indian and Eastern Architecture I*, London.
- FRYE, R. N., 1998, *The Heritage of Central Asia*, Princeton.
- GORYAÇEVA, V. D., PEREGUDOVA, S. Y., 1994, "Pamyatniki Hristianstva na Territorii Kırgızistana", *İz İstorii Drevnih Kultov Sredney Azii. Hristianstvo, Glavnaya Redaktsiya Entsiklodeyia*, Taşkent, 84-95.
- GORYAÇEVA, V. D., PEREGUDOVA, S. Ya., 1996, "Buddiyskie Pamyatniki Kırgızii", *Vestnik Drevney İstorii*, 2: 167-189.
- GRENET, F., 2010, " A View from Samarkand: The Chionite and Kidarite Periods in the Archaeology of Sogdiana", *Coins, Art and Chronology II*, (Ed. M. Alram, D. Klimburg-Salter, M. Inaba, M. Pfisterer), Wien, 267-281
- GRÜNWEDEL, A., 1912, *Altbuddhistische Kultstätten in Chinesisch-Turkistan*, Berlin.
- HELMS, S.W., YAGODIN, V. N., BETTS, A. V. G., KHOZHANIYAZOV, G., KIDD, F., 2001, "Five Seasons of Excavations in the Tash-k'irman Oasis of Ancient Chorasmia, 1996-2000. An interim report", *Iran*, 39: 119-144.
- HERRMANN, G., COFFEY, H., LAIDLAW, S., KURBANSAKHATOV, K., 2002, *The Monuments of Merv*, London.
- HMELNİTSKIY, S., 2000, *Mejdu Kuşanami Arabami I*, Berlin-Riga.
- LITVINSKIY, B. A., 1981, "Kalai Kafirnigan. Problems in the Religion and Art of Early Mediaeval Tokharistan", *East and West*, 31: 35-66.

- LITVINSKIY, B. A., SOLOVEV, V. S., 1985, *Srednevekovaya Kultura Toharistana. v Svete Raskopok v Vahşskoy Doline*, Moskova.
- LITVINSKII, B. A., PICHIKIAN, I. R., 1994, "The Hellenistic Architecture and Art of Temple of the Oxus", *Bulletin of the Asia Institute*, 8: 47-66.
- KOŞELENKO, G. A., LAPŞIN, A. G., NOVIKOV, S. V., 2000, "The Mansur-Depe Excavations of 1986-1987", *Parthica*, 2: 87-123.
- KRUGLIKOVA, İ. T., 1974, *Dilberdjın (raskopki 1970-1972 gg.) 1*, Moskova.
- KRUGLIKOVA, İ. T., 1986, *Dilberdjın. Hram Dioskurov*, Moskova.
- MULLOKANDOV, M., 1990, "Rannesrednevekoviy Buddiyskiy Monastır Hişt-Tepa v Hovalingskom Rayone Tadjikistana", *Mejdunarodnaya Assotsiatsiya po İzuçeniyu Kultur Tsentralnoy Azii*, 17: 12-20.
- OLDENBURG, S. F., 1914, *Russkaya Turkestarskaya Ekspeditsya 1909-1910 goda*, Sankpeterburg.
- PİLİPKO, V.N., 1976, "Raskopki Svyatilisça Pozdnekuşanskogo Vremeni na Gorodişçe Zar-Tepe", *Baktriyskie Drevnosti*, Leningrad, 59-68.
- PUGAÇENKOVA, G. A., Rtveladze, E. V., 1978, *Dalverzintepa Kuşanskiy Gorod na Yuge Uzbekistana*, Taşkent.
- PUGAÇENKOVA, G. A., 1987, *İz Hudojestvennoy Sokrovişcnitsı Srednego Vostoka*, Taşkent.
- PUGAÇENKOVA, G. A., 1991/1992, "The Buddhist Monuments of Airtam", *Silk Road Art and Archaeology*, 2: 23-41
- PUGAÇENKOVA, G. A., USMANOVA, Z., 1995, "Buddhist Monuments in Merv", *In the Land of the Gryphons. Papers on Central Asian Archaeology in Antiquity*, (Ed. A. Invernizzi), Frinze, 51-81.
- RAPIN, C., 1995, "Hinduism in the Indo-Greek Area. Notes on Some Indian Finds from Bactria and on Two Temples in Taxila", *In the Land of the Gryphons. Papers on Central Asian Archaeology in Antiquity*, (Ed. A. Invernizzi), Firenze.
- SARIANIDI, V., 1994, "Temples of Bronze Age Margiana: Traditions of Ritual Architecture", *Antiquity*, 68 (259): 388-397.
- SCHIPPMANN, K., 1971, *Die Iranischen Feuerheiligtümer*, Berlin-New York.
- STAVISKY, B., 1984, "Kara Tepe in Old Termez. A Buddhist Religious Centre of the Kushan Period on the Bank of the Oxus", *From Hecataeus to Al-Huwarizmi*, (Ed. J. Harmatta), Budapest, 95-135.
- STAVISKIJ, B. Ja., 1987, "Le problème des Liens Entre le Bouddhisme Bactrien, le Zoroastrisme et les Cultes Mazdéens Locaux à la Lumière des Fouilles de Kara-tepe sur le Site de l'Antique Termez (Ouzbékistan).", *Cultes et Monuments Religieux dans l'Asie Centrale Préislamique*, Paris, 47-52.
- SULEYMANOV, R. H., 2000, *Drevniy Nahşab*, Semerkand-Taşkent
- ZEYMAL, T. İ., 1986, "Buddiyskiy Kompleks Uştur Mullo", *Arheologičeskie Rabotı v Tadjikistane*, 19 (1979 g.): 186-202.

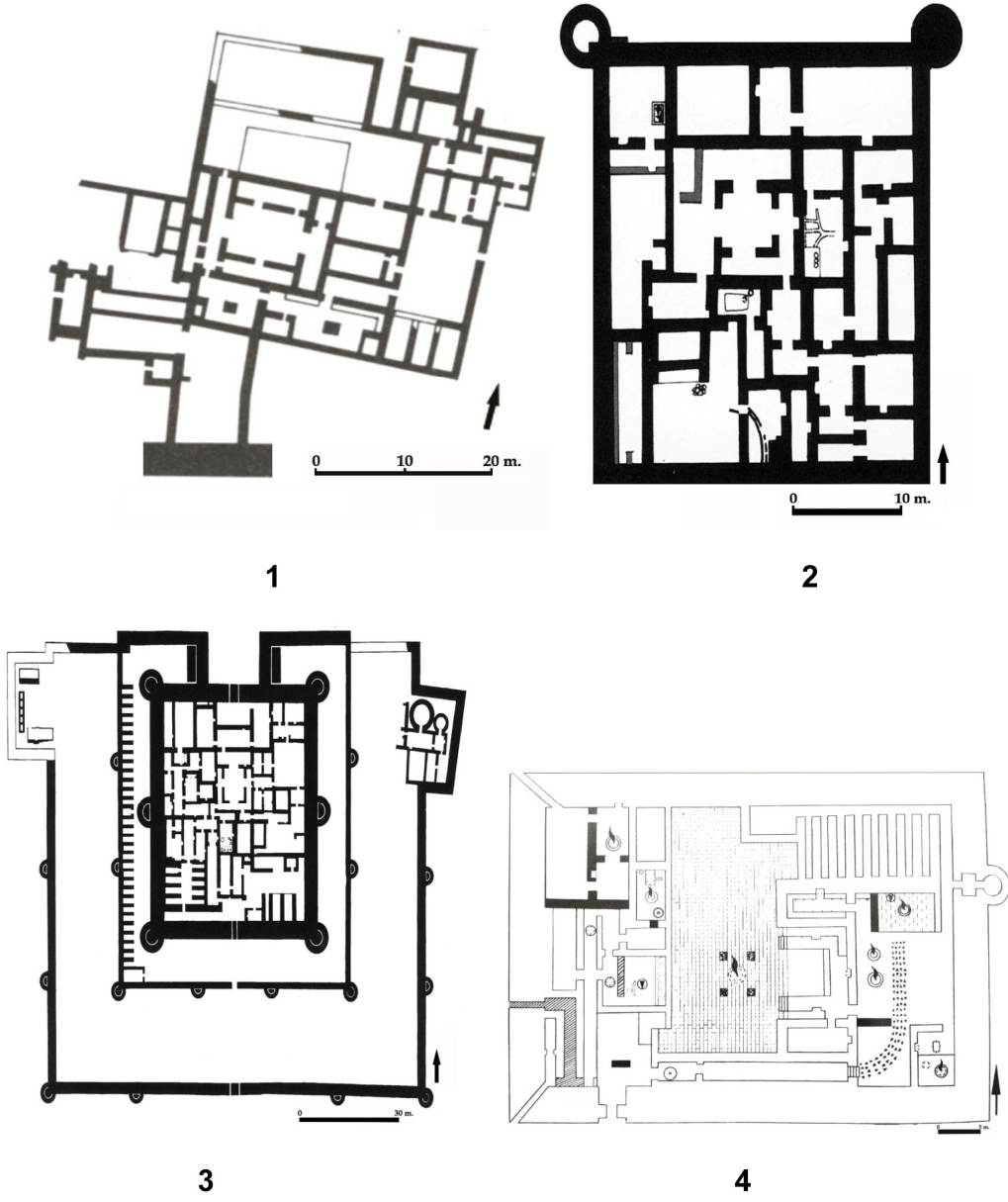
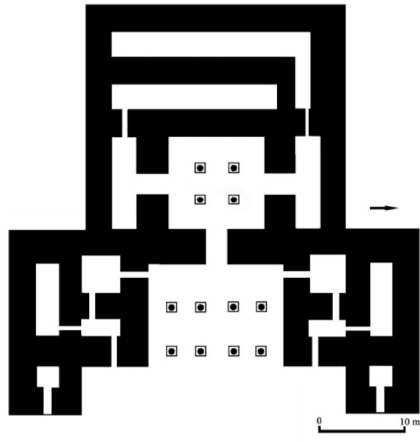
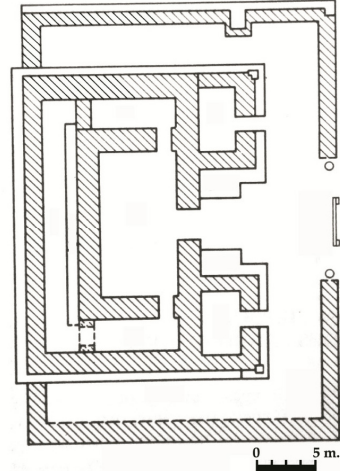

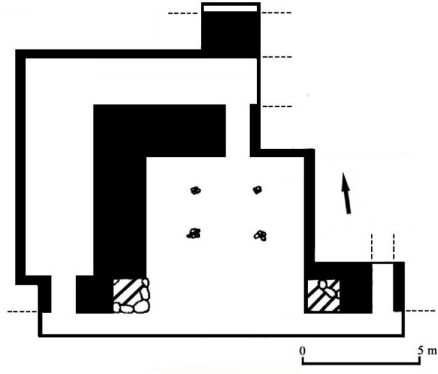
Fig. 1 Orta Asya Bronz Çağı tapınakları

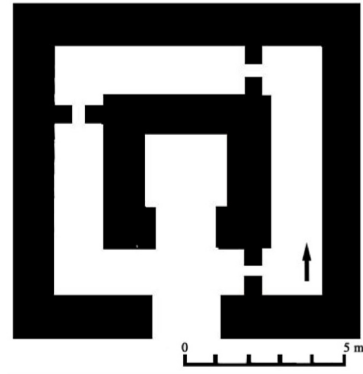
5

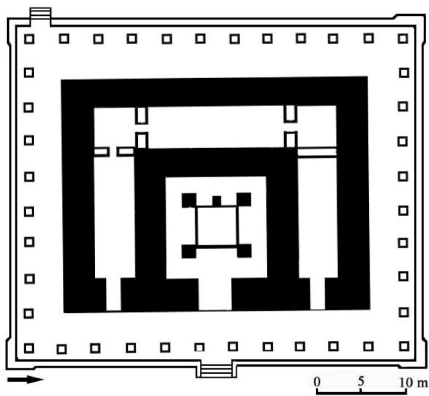
6

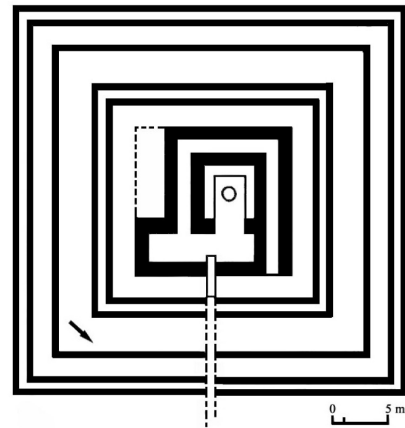
7

8

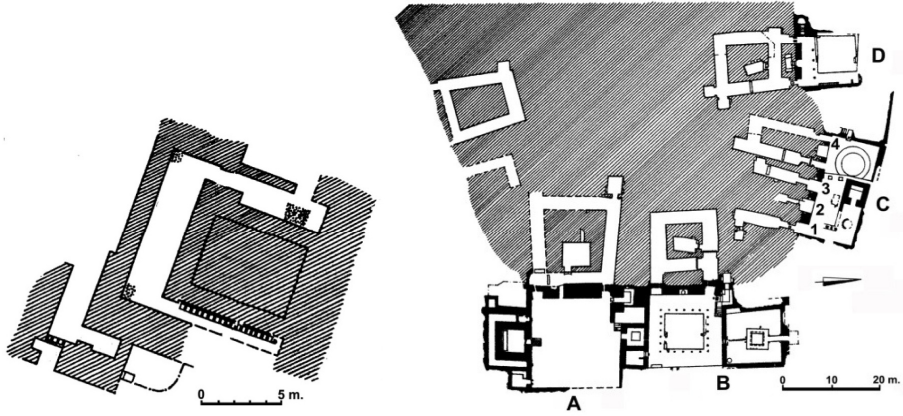

9

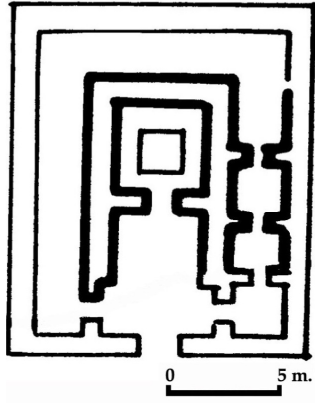
10

Fig. 2 Orta Asya Antik Çağ tapınakları

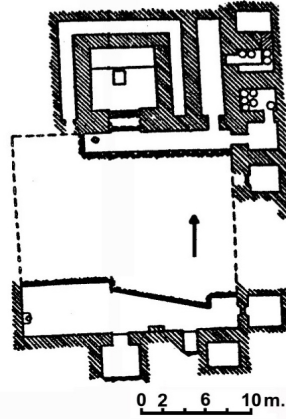

11

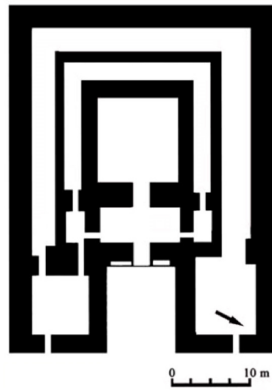
12

13

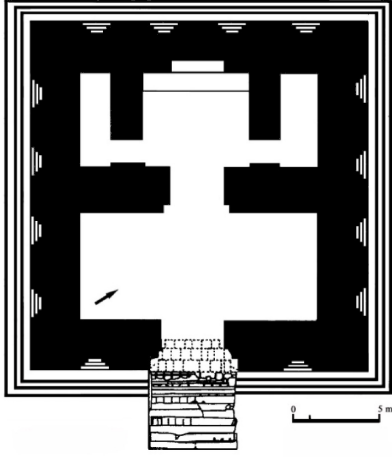

14

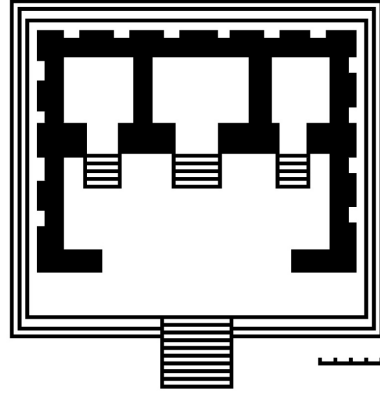

15

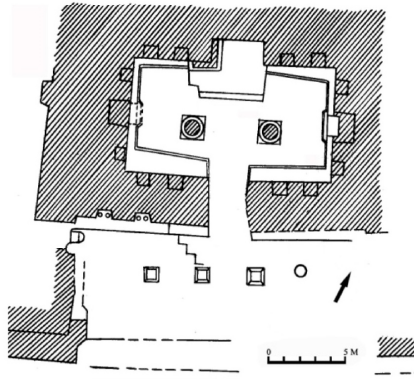
Fig. 3 Orta Asya Antik Çağ tapınakları.

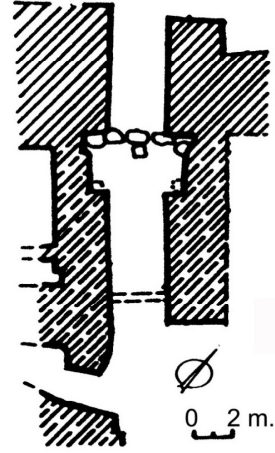
16

17

18

19

Fig. 4 Orta Asya Antik Çağ tapınakları.

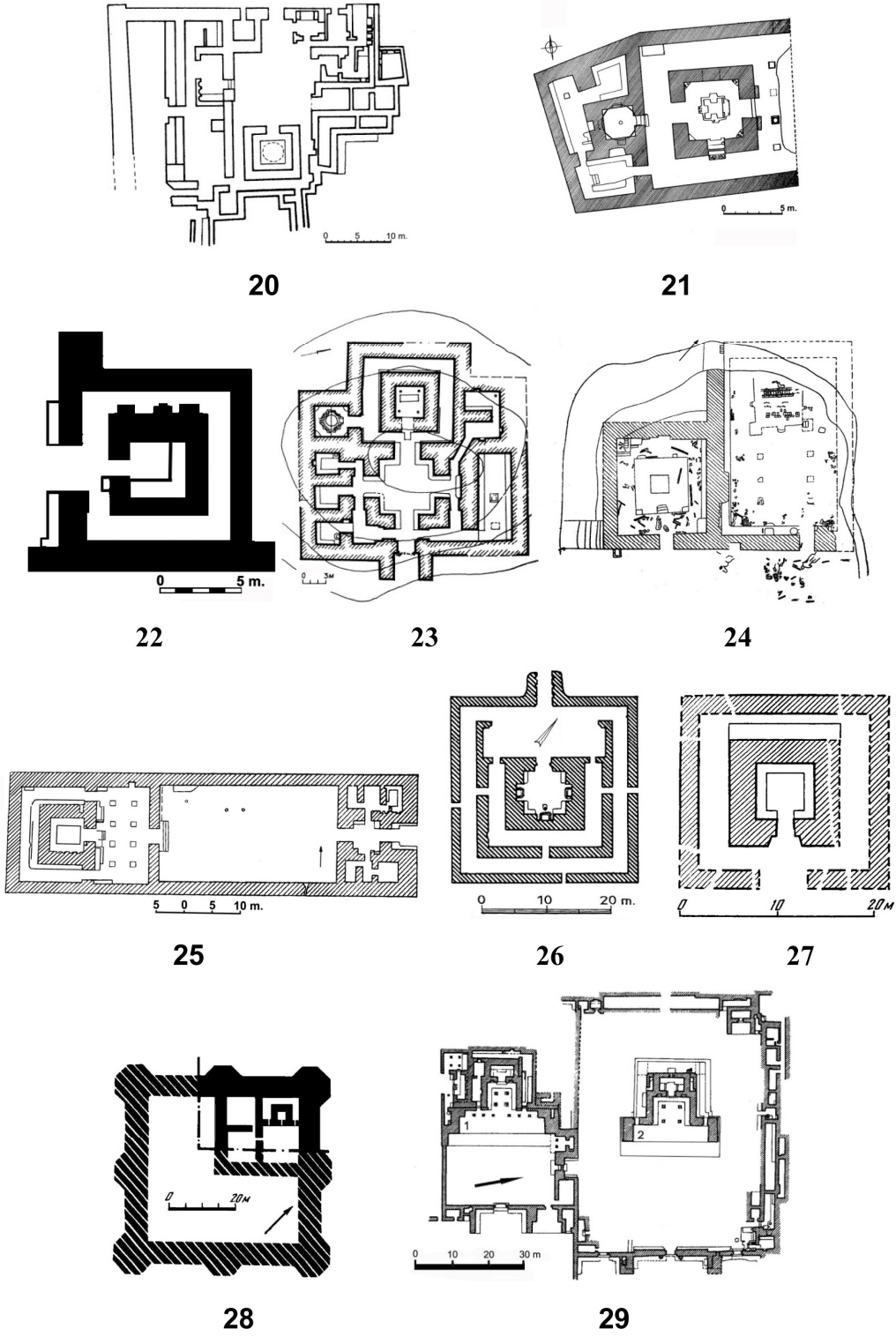

Fig. 5 Orta Asya Erken Orta Çağ tapınakları.

